УДК 811.512.145´342

Т.И. Ибраһимов, М.Р. Сәйхунов

ХӘЗЕРГЕ ТАТАР СӨЙЛӘМ ТЕЛЕ: СУЗЫК АВАЗЛАР СОСТАВЫ

В работе с применением методов фонологической оппозиции и дистрибутивного анализа уточняется состав гласных фонем татарского разговорного языка. В рамках учения Бодуэна де Куртенэ о фонетических изменениях в языке объяснены особенности частотного распределения отдельных гласных фонем.

Ключевые слова: татарский язык, фонема, речевой звук, система гласных, дистрибуция, квазиомоним, аллофон, контекст, артикуляция.

Бүгенге фәндә, лингвистика – тел ярдәмендә хәбәрләшүне өйрәнә торган фән, дип йөртелә. Шушы билгеләмәгә нигезләнеп әйткәндә, фонетика хәбәрләшүнең төп формасын тәшкил иткән сөйләм эшчәнлеген (речевая деятельность) өйрәнә. Сөйләм эшчәнлеге, икенче төрле әйткәндә, мәгълүмат алмашу, сөйләүче, тыңлаучы һәм билгеле бер физик берәмлекләр системасы катнашында башкарыла. Тел белемендә сөйләүченең авазлар тудыру эшчәнлеге – артикуляцион фонетикада, сөйләүче тудырган тавыш дулкыннары системасы – акустик фонетикада, тыңлаучының ишетү әгъзалары эшчәнлеге перцептив фонетикада өйрәнелә.

Физик-физиологик планда, ягъни тавыш дулкыннары, артикуляция һәм ишетү әгъзаларының эшчәнлеге нәтиҗәсе буларак, татар сөйләм теле шактый дәрәҗәдә өйрәнелгән. Ә менә физик берәмлекләр системасын лингвистик планда, мәгънә аеру үзенчәлекләренә бәйләнештә тикшерү тиешле дәрәҗәдә башкарылган дип әйтеп булмый. Тәкъдим ителгән хезмәт шушы хәлне күздә тотып башкарыла. Аның максаты – алда торган мәсьәләләрне ачыклау, лингвистик аспектта татар сөйләм теленең сузыклар составын һәм системасын барлап чыгу.

Сөйләм авазлары системасы ике төрле – буынлы (сегмент) һәм буынсыз (суперсегмент – буынлы авазлар өстенә өелә торган) берәмлекләрдән тора. Буынлы берәмлекләр, ягъни бер-бер артлы тезелеп килгән авазлар үзара бәйләнгән булсалар да, әйтелешләре һәм яңгырашлары белән нык аерылалар. Буынсыз берәмлекләр дигәндә, басым, интонация төрләре күздә тотыла. Алар йогынтысында буынлы авазлар тезмәсенең мәгънә төсмере үзгәрергә яки яңа эчтәлеккә күчергә дә мөмкин.

Әни, әти сүзләре [н] һәм [т] тартыклары ярдәмендә аерымланалар. *Саламы* (исем), *саламы* (фигыль) сүзләре аерым әйтелгән очракларда бер-берсенә буынсыз берәмлек, ягъни фраза басымы (аерым әйтелгән сүзләр фразага хас басымда яңгырыйлар) ярдәмендә каршы куелалар. Шуңа охшаш хәлгә тыңлаучы «*Хәмидә әби күршесе Минзифаның*

киленен ошатмады» җөмләсендә дә юлыгырга мөмкин. Пауза «*әби»* сүзеннән соң күзәтелсә, «*Минзифаның киленен*» Хәмидә әби үзе, ә инде «*күршесе»* сүзеннән соң күзәтелсә, Хәмидә әбинең күршесе ошатмаган булып чыга.

Сөйләм теленең мәгънә аеру чаралары, билгеле, бу әйтелгәннәр белән генә чикләнми. Сүзләрнең морфологик структурасы, авазлар, иҗекләр, сүзләрнең кулланылу ешлыклары, позицияләре, бер-берсе янәшәсендә килү яки килә алмау үзенчәлекләре – телне сыйфатлау белән бергә мәгънәләр белдерү вазифаларын да башкаралар.

Лингвистикада сөйләм фонетика һәм фонология тармакларында тикшерелә. Фонетика – сөйләмнең авазлар тышчасын (звуковая оболочка) артикуляцион, акустик һәм лингвистик аспектлардан чыгып өйрәнүче фән. Максатта бәян ителгәнчә, мәкаләдә бары тик татар сөйләм теленең сузык авазлар системасын ачыклау, сузыкларның фонемалар алфавитын төзү күздә тотыла.

Фонетика фәненең нигез берәмлекләре – аваз һәм фонема. Сөйләм авазы – мәгънә аеруда сөйләүче файдаланган иң кечкенә фонетик берәмлек. Димәк, аваз – ул индивидуаль һәм материаль сыйфатларга ия берәмлек. Шуның белән бергә авазлар, телнең төп функциясе булган мәгълүмат тапшыру вазифасын да башкаралар. Димәк, авазлар индивидуальлек сыйфаты белән бергә иҗтимагыйлык сыйфатына да ия булалар.

Лингвистик аспектта, ягъни сөйләм телен мәгълүмат тапшыру чарасы буларак өйрәнү, фонология фәнендә башкарыла. Әмма фонетиканы сөйләмгә генә кайтарып калдыру шулай ук дөрес булмас иде. Сөйләм вакытында кешеләр бер-берсе белән мәгълүмат алышалар һәм әлеге мәгълүмат билгеле бер мәгънәләргә ия булган аваз тезмәләре – сүзләр – ярдәмендә тапшырыла. Ягъни хәбәрләшүне мәгънә аеруда мөһим роль уйнаган авазлар һәм суперсегмент берәмлекләр тәэмин итә.

Кыскасы, бүгенге фонетикада «аваз»ны мәгънә аеру процессына бәйләп, ягъни «фонема» хөкемендә лингвистик аспекттан чыгып, өйрәнү дә кабул ителгән. Әмма бу очракта, «аваз» һәм «фонема»ның функцияләре бер үк икән, дип аңларга ярамый. Югарыда әйтелгәнчә, сөйләм ярдәмендә кешеләр фикер алмашалар. Бу процесста тыңлаучы һәрбер әйтелгән сүзнең мәгънәсен аларның авазлар тышчасын тәшкил иткән һава дулкыннары аша гына танымый. Дөресрәге, ул моны эшли алмый. Мисал өчен, сөйләмдә *кул* сүзе әйтелгән дип фараз кылыйк. Әгәр тыңлаучы сүзләрнең мәгънәсен авазларны берәм-берәм аерымлап таный торган булса, ул түбәндәгечә эш итәргә тиеш була:

– t мизгелендә [к] тартыгын үз хәтерендә сакланачы авазлар белән чагыштырып аның [к] булуын танырга,

– t+1 мизгелендә ул [у] авазын ишетергә, аны хәтерендәге башка авазлар белән чагыштырып, [у] сузыгы икәнен танырга,

– t+2 мизгелендә шул ук ысул белән [л] авазын танырга, һәм, ниһаять,

– t+3 мизгелендә дүртенче берәмлекнең пауза булуын танып, *кул* сүзенең *кол, кыл, кал* түгеллеген ачыкларга тиеш.

Тасвирланган процесс сөйләмне ишетеп тануның бердәнбер чарасы сыман. Әмма чынбарлыкта ул үтәлми. Сөйләм танучы (сөйләмне язма формага күчерүче) системалар төзү буенча уздырылган экспериментлар тел иясенең сөйләмдә яңгыраган авазларны бер-бер артлы ишетеп танып бара алмавын күрсәттеләр. Аның сәбәпләре берничә. Беренчедән, сөйләмдә сүзләр һәм аларны тәшкил иткән авазлар төрлечә яңгырыйлар, еш кына алар әйтелми дә калалар. Мәсәлән, *Ботка ашап утыра* җөмләсе *боткашып утыра, ә тары алмады* сүзтезмәсе *таралмады* формасында да яңгырарга мөмкин.

Икенчедән, тыңлаучыга сөйләм авазларын берәм-берәм танып бару өчен сөйләм тизлеге секундына 15–20 аваздан артмаска тиеш була. Чынбарлыкта исә ашыгып сөйләүләрдә ул тизлек секундына 30–40 авазга да җитәргә мөмкин [Златоустова, Потапова, Потапов, Трунин-Донской, 1997, б. 126].

Кыскасы, хәбәрләшү процессында сөйләм артикуляцияләнү этабында да, ишетелү этабында да авазларга таркалмый. Озак еллар сөйләм телен автоматик рәвештә тану (распознавание речи), язма телне сөйләмгә күчерү (синтез речи) мәсьәләләрен чишү өлкәсендә хезмәт иткән танылган галим Дж. Фланаган сөйләмне авазлар тышчасы буларак авазларга таркатуның мөмкин булмавын тасвирлап, сөйләмдә лингвистик берәмлекләрне тану бу телгә хас контекстлар төзелешен, грамматик һәм семантик закончалыкларны белүгә нигезләнгән. Тавыш дулкыннары сурәтендә авазлар чигенең табылмавына ышану өчен күп булмаган сандагы спектрограммаларны күзәтеп чыгу да җитә, дип белдерә [Фланаган, 1968, б. 211].

Димәк, хәбәрләшү өчен зарури булган сөйләмне тану шөгыле акустик яки физиологик чараларга түгел, ә бәлки сүзләрне морфемаларга бүлүдә файдаланылган ысул – мәгънәләргә таянып башкарылырга тиеш була. *Юлчы, эшче, хезмәтче, балыкчы* кебек сүзләр икегә – нигез сүзләргә (юл, эш, хезмәт, балык) һәм «эш башкаручы» мәгънәсен белдергән (-чы/-че) суффиксларына бүленәләр. Аларны бүлүче фактор тышкы охшашлык түгел, ә мәгънәләр аермалыгы: -чы/-че кушымчалары бары тик нигез морфеманы «эш башкаручы» итеп таныткан очракта гына суффикслар буларак аерымланалар. *Мәче, кайчы* сүзләрендә алар бу функцияне үтәмиләр һәм сөйләмдә тыңлаучы тарафыннан аерымланмаска да мөмкиннәр [Ибрагимов, Сайхунов, 2015]

Казан лингвистика мәктәбенә нигез салучы бөек галим Иван Александрович Бодуэн де Куртенэ фонетика фәнен, бер яктан, тел, авазлар системасын физик-физиологик аспектта; икенче яктан, лингвистик аспектта өйрәнүче гыйлем дип саный. Икенче планда, ягъни авазлар системасының яратылуын, тарихи үзгәрешен, мәгълүмат алмашуны өйрәнүгә караган фонетика

тармагын, ул психофонетика дип исемли [Бодуэн де Куртенэ 1963]

Психофонетика тәгълиматында фонема – ул телнең морфологиясе, сүз ясагыч формалары төзелү процессында барлыкка килгән телнең мәгънәле берәмлекләрен, морфемаларны, аеруда файдаланылучы аваз берәмлеге. Бодуэн де Куртенэ тәгълиматы аспектында татар сөйләм теле системасы, беренчедән, артикуляция һәм ишетү механизмнарының хезмәтен җиңеләйтүне, икенчедән, аморф хәлдә яшәгән тамыр сүзләрне гармонияле (сингармонизмга буйсынган) сүзформаларга күчерүне, өченчедән, «Сөйдергән дә тел, биздергән дә тел», «Сүзең көмеш булса, тыңлап утыруың алтын», «Әйткән сүз – аткан ук», «Мулла барда, телеңне тый, оста барда кулыңны тый» кебек гыйбарәләрне күздә тотып төзелгән система тәшкил итә.

Әйтергә кирәк, татар телен өйрәнү тарихы гасырдан артык дәвам итсә дә, аның фонетик һәм фонологик төзелеше җитәрлек дәрәҗәдә тикшерелгән дип әйтеп булмый. Моны берникадәр күләмдә татар теле фонетикасында күзәтелгән фикер төрлелеге дә раслый. Түбәндәге таблицада китерелгән мәгълүматлар шуның бер дәлиле булып тора.

Таблица 1

Галимнәр хезмәтендә фонемалар санының төрлелеге

Авторлар	Год	Фонемалар	
		Сузыклар	Тартыклар
Радлов В.В.	1883	11	23
Каюм Насыйри	1895	10	23
Гыйбад Алпаров	1927	5 (10 аваз)	23
Богородицкий В.А.	1953	10	25
Шакирова О.Ф.	1954	12	28
Сәлимов Х.Х.	1993	12	28

В.В. Радлов Татар телен төрки телләргә хас диалектлар нигезендә өйрәнә. Дилектларның берсендә ул ике төрле [а] һәм [ә] авазларын таба [Radloff, 1883]. Бер төрле [а] һәм [ә] авазларын, В.В. Радлов күзаллавынча, сүзләрнең тамырында һәм кушымчаларында кулланырга мөмкин булса, икенче төрле [а] һәм [ә] авазлары бары тик сүзләрнең тамырында гына күзәтеләләр. Безнең карашка, икенче очракта сүз иренләшкән [а] һәм [ә] авазлары хакында бара.

Таблицаның икенче, өченче һәм дүртенче юлларында күрсәтелгән 10 сузыкның берсе [ый] авазы. Галимнәр татар телендә [а], [ә], [о], [ө], [у], [ү], [ы], [е], [и] сузыклары белән бергә [ы̄ (ый)] сузыгы булуын тәгъбир

итәләр. Аның сәбәбе гарәп графикасы нигезендәге иске татар язуында [ый] авазын белдергән «йай» (ی) хәрефенә бәйләп аңлатыла (*килде, калды* кебек сүзләр *килди, калдый* формасында укылганнар).

Татар сөйләм телен җәмгыять тарафыннан эшкәртелгән авазлар системасы буларак өйрәнү үрнәге Казан лингвистика мәктәбенә нигез салучыларның берсе – В.А. Богородицкий хезмәтләрендә ачык чагылыш таба. В.А. Богородицкий 1881–1884 елларда Казанда эшләп килгән «Татар укытучылар мәктәбе»ндә рус теле укыта. Бер үк вакытта татар укучыларының рус телендә сөйләше белән бәйле күзәтүләр алып бара, аларның татар телендәге сөйләшендә рус алынмаларының әйтелешен өйрәнә.

Диалектология термины белән әйткәндә, В.А. Богородицкий татар теле авазлар системасын ачыклауны «Кыр лингвистикасы» («Полевая лингвистика)» алымнары ярдәмендә башкара. 1930 нчы елларда җыелган материалларын фәнни эшкәртеп, сөйләм тел авазлар системасын гәүдәләндергән хезмәтләр бастырып чыгара [Богородицкий, 1933; 1953]. Татар теленең В.А. Богородицкий хезмәтләрендә гәүдәләндерелгән авазлар системасы җәмгыять тарафыннан эшкәртелгән. Галим аны хаклы рәвештә халык теле (народный говор) дип атый.

В.А. Богородицкий тәгълиматында татар сөйләм теленең сузык авазлар (фонемалар) составы түбәндәге 10 сузыктан – [а], [о], [у], [ы], [ә], [ө], [ү], [е], [и], [і (ый)] сузыкларыннан тора. Чынлыкта ул 9 сузык таба. [і (ый)] сузыгын галим гарәп хәрефләре белән язылган *чәчте, урды* кебек сүзләрнең *чәчти, урдый* формасында язылышы һәм *чәчти, урдый* дип укылышы тәэсирендә фонемалар рәтенә кертә. Чынлыкта В.А. Богородицкий сүз азагында килгән [ы] авазын шулай ук сүз азагында килүче [и] авазы белән оппозиция мөнәсәбәте төзүче дифтонг итеп карый.

Таблицаның бишенче һәм алтынчы юлларында күрсәтелгән галимнәр тәгълиматында сузык фонемаларның саны өчкә арта. Бу, билгеле, очраклы хәл түгел. XX гасырның 50–60 нчы елларында фонетика белемендә авазларның фонема булу-булмавын квазиомонимнар ярдәмендә ачыклау гадәткә керә. Бу метод буенча, әгәр пар сүзләр бары тик бер аваз белән аерылалар икән, бу авазлар фонемалар булып саналалар. Мәсәлән, *кол – кыл* парында, [о] һәм [ы] авазлары, *сал – сул* парында [а] һәм [у] авазлары бер үк позициядә һәм бер үк контекстта киләләр. Димәк бу очракларда [о], [ы], [а], [у] авазлары мәгънә аеру вазифасын үтиләр һәм фонемалар булып саналалар.

Шушы алым ярдәмендә 1950 елларда татар телендә *тōл* (взрывчатка) – *тол* (вдова), *сэр* [сēр] (уважительное обращение) – *сĕр* (секрет) парларын каршы куеп киң әйтелешле [ō] һәм [ē/э] фонемалары табыла [Шакирова, 1954].

1980 елларда шундый ук ысул белән, ягъни *сы̄р* (ашамлык) – *сыр* (складка) сүзләрен, квазиомонимнар буларак каршы куеп, телнең сузык авазлар

составына киң әйтелешле [ы̄] фонемасы кертелә [Сәлимов 1989].

Беренче карашка галимнәр хаклы да сыман. Фонемаларның төп вазифасы – сүзләрнең мәгънәсен аеру. Табылган фонемалар бу вазифаны башкаралар. Әмма җентекләбрәк караганда аларны фикерендә аерым каршылыклар күзәтелә.

Беренчедән, күзәтелгән квазиомонимнар сузыклар белән генә түгел, тартыкларның сыйфаты белән дә аерылалар. Мәгълүм булганча, иҗек – иң кечкенә сөйләм берәмлеге –ербөтен тәшкил итә. *Тōл* сүзендәге [о] авазының киң әйтелеше [т] һәм [л] авазларына да йогынты ясамый калмый. Л.Р. Зиндер фикеренчә, телдә квазиомоним парларның табылуы аларның бары тик бер аваз белән аерымлануына ышанычлы дәлил була ала шул очракта гына, әгәр ул сүзләр рус теленең *а* һәм *и* теркәгечләре кебек бер фонема тәшкил итсәләр [Зиндер, 2007, б. 86].

Икенчедән, квазиомонимнар методына таянып сүзнең мәгънәсен ачыклау аның һәр авазын эзлекле рәвештә танып баруны күздә тота. Югарыда *кул* сүзе мисалында аның мөмкин түгеллеге инде тәгъбир ителде.

Әмма квазиомонимнар методы ярдәмендә фонемалар табуның төп җитешсезлеге болар түгел, ә бәлки бу методны механик рәвештә файдалануда.

Әйтергә кирәк, квазиомонимнар ярдәмендә телләрнең фонемалар составын билгеләү шактый киң таралган, билгеле бер күләмдә ул бүген дә файдаланыла. Метод гади һәм конструктив. Ул авазның мәгънәләр аеру (аера алмау) мөмкинлеген дә тиз ачыклый. Әмма авазның фонема хасил итү-итмәвен исбатлау өчен аның мәгънә аеру сыйфатына ия булуы гына җитми. Дөрес әйтелмәгән яки кайсыдыр чит телдән кергән сүзләр дә очраклы рәвештә ниндидер мәгънә белдерергә һәм квазиомоним төзергә мөмкин.

Тел төзелеше, кайсы гына берәмлекләр югарылыгында тикшерелмәсен, үзенчәлекле система тәшкил итә. Сүзләр биеклегендә төзелгән тел системасы сүзлек һәм ул сүзләрнең янәшә килү (килә алмавын) тәгъбир иткән кагыйдәләрдән торса, авазлар (фонемалар) югарылыгында гасырлар дәвамында төзелгән тел системасы авазлар һәм аларның бер-берсе белән янәшә килү мөмкинлекләрен чагылдырган закончалыклардан тора.

Квазиомонимнар составындагы капма-каршылык (контрастлык) барлыкка китерүче авазларның тел системасы өчен ят булмавы – телнең башка авазлары белән парадигматик һәм синтагматик мөнәсәбәтләргә керү мөмкинлеге ачыкланырга тиеш. Гомуми тел белемендә бу мәсьәлә, гадәттә, дистрибуция методы ярдәмендә чишелә. Дистрибуция (*distribute* – бүлү, тарату).

Тел белемендә теге яки бу берәмлекнең (аның сыйфатының) дистрибуциясе – ул шушы берәмлекне эченә алган контекстлар күплегеннән тора [Лайонз Джон, 2004]. Мәсәлән, [а] сузыгының дистрибуциясе аның алдыннан һәм артыннан килүче авазлардан тора, ягъни ул C_1 –

[а] – C_2берәмлекләренең суммасын тәшкил итә. Биредә C_1 – [а] авазы алдыннан килүче, C_2 – [а] авазы артыннан килүче тартыкны (C-consonanta) белдерә.

Дистрибуция анализы аваз (фонема, сүз) эргәсендәге берәмлекләрне санап чыгу белән генә чикләнми. Күп очракта галимнәрне тел берәмлекләренең бергә килү мөмкинлегеннән тыш аларның бергә килү ешлыгы да кызыксындыра. Шуны күздә тотып кыскача дистрибуция тәгълиматына тукталып үтәбез.

Тел – билгеле бер система тәшкил итә. Һәрбер тел берәмлеге, аеруча авазлар, сүзләр чикләнгән күләмдәге шундый ук берәмлекләр эргәсендә (контекстында) киләләр. Алда сөйләм берәмлекләренә хас булган контекстлар нигезендә кайбер авазларда күзәтелгән сыйфатларның фонетик яки фонематик үзенчәлек булуын исбатлау күздә тотыла. Башта кыскача дистрибуция төрләрен (модельләрен) ачыклап үтәбез.

1. Әгәр кайсыдыр бер авазның контекстлар күплеге (дистрибуциясе) икенче бер авазның контекстлар күплегенә (дистрибуциясенә) тигез булса, алар эквивалент дистрибуцияле берәмлекләр дип аталалар. Икенче төрле итеп әйткәндә алар бер үк мәгънәгә ия булалар, ягъни синонимнар барлыкка китерәләр.

Мисал өчен, [в] һәм [w] авазлары бүгенге татарлар сөйләмендә бертигез диярлек дәрәҗәдә файдаланыла. Берәүләр бу авазлар кергән сүзләрне [w] белән, икенчеләр (татарча сөйләшүгә язма тел нигезендә өйрәнүчеләр) [в] белән әйтәләр. Мондый очракларның лексик берәмлекләр яссылыгында да күзәтелүе мөмкин. *Әмма* һәм *ләкин* сүзләре, мәсәлән, шулай ук язма телдә бер үк контекстларда күзәтеләләр, ягъни эквивалент дистрибуцияле берәмлекләр тәшкил итәләр.

2. Әгәр ике тел берәмлеге, әйтик А һәм Б берәмлекләренең уртак контекстлары булмаса, бу очракта алар өстәмә дистрибуцияле берәмлекләр буларак өйрәнеләләр. Мисал итеп [а] һәм [ә] авазларының контекстлар күплеген күрсәтергә мөмкин. Аларның икесе дә барлык тартыклар контекстында күзәтелергә мөмкин. Әмма [а] контекстлар күплеге калын тартыклар төркеменнән, [ә] авазының контекст күплеге нечкә тартыклар төркеменнән тора. Ул төркемнәр үзара кисешмиләр, ягъни [а] һәм [ә] авазлары өстәмә дистрибуцияле берәмлекләр хасил итәләр.

3. Әгәр А берәмлегенең контекстлар күплеге Б берәмлегенә хас контекстлар күплегенең бер өлешен тәшкил итсә, бу очракта А һәм Б берәмлекләре керешкән дистрибуцияле берәмлекләр дип аталалар.

4. Әгәр А берәмлегенә хас контекстлар күплегенең бер өлеше Б берәмлегенең контекстлар күплегендә табылса, А һәм Б берәмлекләре өлешчә тәңгәл дистрибуцияле берәмлекләр тәшкил итәләр.

Тел белемендә эквивалент дистрибуцияле берәмлекләр күп очракларда ирекле алмашынуга лаек берәмлекләр дип аталалар. Татарлар сөйләшендә *вагон* сүзенең *wагун*, *даwыл* сүзненең

давыл формаларында әйтелүе мәгънә аңлауда кыенлык тудырмый. Димәк [w] һәм [в] авазлары татар телендә ирекле алмашыну сыйфатына лаек берәмлекләрн тәшкил итәләр.

Дистрибуция тәгълиматы нигезендә киң әйтелешле [ы̄], [о̄], [е̄/э] сузыкларының телнең фонетик системасына хас булу-булмавын ачыклап үтик. Югарыда телгә алынганча, телчеләр *то̄л – тол*, *сэр* (*се̄р*) *– се̄р* һәм *сы̄р – сыр* сүзләрен каршы куеп сузыклар составында киң әйтелешле [о̄] һәм [е̄(э)], [ы̄] фонемаларын табалар. Хаклымы соң бу? Күрсәтелгән фонемалар татар теленең авазлар системасына үзме?

Башта татар теле өчен үз булган [о] авазына күз салыйк. Беренчедән, *тол* сүзе татар телендә *то̄л* белән генә түгел, ә *тал, тул* сүзләре белән капма-каршылык (контрастлык) мөнәсәбәтләре төзи һәм аерымлана. Икенчедән, ул [р], [з], [й] авазларының алдыннан һәм [к], [с], [б], [й] авазларының артыннан килергә, комбинаторик мөнәсәбәтләрдә күзәтелергә мөмкин. Өченчедән, тар әйтелешле [о] авазы *тол, тоз, тор, той* сүзләрендә күзәтелгән контрастлык мөнәсәбәте нигезендә [л], [з], [р], [й] авазларын аеруда катнаша. Тар әйтелешле [о] авазының татар тел системасы өчен үз булуын яклап китерелгән дәлилләрне, [ы] һәм [е] авазларына карата кабатлап тормыйбыз.

Югарыда бәян ителгән схемада киң әйтелешле [о̄] авазының татар теленең фонетик системасында файдаланылу мөмкинлегенә күз салыйк. Киң әйтелешле [о̄] авазы тар әйтелешле [о] бәрабәрендә контрастлык һәм комбинаторик мөнәсәбәтләр төзергә сәләтле түгел. Аның башка авазлар белән комбинатор бәйләнешкә керү мөмкинлекләре дә, *тол, тоз, тор, той* фомаларында [л], [з], [р], [й] тартыкларын аеру мөмкинлекләре дә нык чикләнгән, юк хәлендә. Дистрибуцияләр тәгълиматында бу очрак өстәмә дистрибуцияле берәмлекләр мөнәсәбәтен гәүдәләндерә. Киң әйтелешле [о̄] авазының контекстлар күплеге аның эргәсендә килгән [т] һәм [л] авазлары белән чикләнгән. Бу очракта киң әйтелешле [о̄] авазы бары тик тар әйтелешле [о] авазының кайсыдыр аллофонын тәшкил итә.

Дистрибуция кысаларында [ы̄] һәм [е̄] авазларының контекстлар күплеген өйрәнү дә шундый ук нәтиҗәгә китерәчәк. Һәм бу гаҗәп тә түгел. Татар теленең авазлар системасына киң әйтелешле (авызны киң ачып әйтелә торган) сузыклар хас түгел. Аерым бер сүзгә таянып (ул ничек кенә еш кулланмасын) тел системасын үзгәртеп булмый. Бу хакта В.А. Богородицкий югарыда телгә алынган китабында да, татар теленә киң әйтелешле сузыклар хас түгел, дип әйтеп калдырган.

Татар теленең сузыклар системасы тел тамырының авыз (бугаз) куышлыгына кучү дәрәҗәсенә, тел аркасының каты аңкауга якын (ерак) тартылу дәрәҗәсенә һәм иреннәрнең артикуляциядә катнашу (катнашмавына) корылган. Авызның киң (тар) ачылуы татар теленең

авазларын аеруда роль уйнамый. Татарлар сөйләмендә авызны киң итеп ачу тавышны көчәйтү, ягъни просодик планда гына файдаланырга мөмкин.

Татар теленең сузыклар системасын тирәнтен өйрәнгән В.А. Богородицкий болай дип яза: «Так как звуковая система каждого языка представляет не простое собрание звуков, но гармонически связанное целое, то вполне естественно, что те или иные свойства гласных могут быть родственны со свойствами звуков согласных...» [Богородицкий, 1953, б. 39].

Бүгенге көндә телдә бары тик бер аваз белән аерымланучы мәгънәләрнең (квазиомонимнарның) очрау ихтималлыгы арта бара. Татар телендә дә алар еш очрыйлар. Кыскасы, бу метод белән эш иткәндә, *сан* (число) – *сан* (дәрәҗә), *тир* (пот) – *тир* (стрельбище), *тур* (место) – *тур* (дикая коза), *тол* (вдова) – *тол* (взрывчатка) һ.б. сүзләрне берберсенә каршы куеп, татар телендә ике [а], [и], [у] фонемалары да табылырга мөмкин.

Югарыда китерелгән формада квазиомонимнар методын дистрибуцияләр методы белән тулыландырып, икенче төрле итеп әйткәндә, авазларның парадигматик һәм синтагматик системалар төзүен истә тотып телнең фонемалар составын билгеләгәндә, татар теленең сузыклар системасы түбәндәге фонемаларга нигезләнә: [а], [ә], [ы], [е/э], [у], [ү], [о], [ө], [и]. Күрсәтелгән сузыклар, телнең тартык авазлары белән берлектә, кешелек мәдәниятен татар телендә тасвирлау өчен зарури һәм җитәрлек система тәшкил итәләр. Моңа интернетта китерелгән «Язма татар теле корпусы» [Письменный корпус..., 2012] дәлил булып тора.

Авазлар сузык һәм тартыкларга бүленәләр. Телләрдә, кагыйдә буларак, тартыклар сузыкларга караганда күбрәк була. Тартыклар санының сузыклар санына чагыштырмасы консонантлар константасы (К) дип йөртелә. Консонантлар константасы (К) алфавит нигезендә һәм текстлар нигезендә табылырга мөмкин. Мәсәлән, татар теленең алфавиты нигезендә үлчәнелгән константлар константасы Ка=25/9= 2,7 гә тигез була. Константлар константасын авазларның текстларда күзәтелүеннән чыгып үлчәгәндә, ул = 1,37 тигез була. Бу константаларның икенчесе (Кт) зуррак әһәмияткә ия. Әгәр текстта тартыклар Кт чагыштырмасы 1,5 тән азрак булса, андый сөйләм системасы тартыклар белән туелдырылмаган, ә инде 1,5 тән зуррак булса, тартыклар белән туелдырылган тел дип исәпләнә.

Күренә ки, татар теле тартыклар белән туелдырылмаган, сузыклар белән тартыклар чиратлашып киләләр. Иҗек эчендә ике тартыкның бергә килү очраклары бик сирәк, ә өч тартыкның (контракт, страх) бергә килү очраклары бөтенләй күзәтелми.

Икенче таблицада сузыкларның телдә нинди ешлык белән сүз башында, сүз азагында кулланылу ихтималлыклары күрсәтелгән. Татар теле күп гасырлар дәвамында Урал-Алтай, финугыр телләре йогынтысында

формалашкан. Бу телләрнең уртак ядкәрләреннән берсе Орхон-Енисей язмалары V–VI гасырларга карый. Бүгенге татар телен шул язмалар белән чагыштырганда ул зур үзгәрешләргә юлыккан. Хәзерге вакытка кадәр сакланып килгән Урал-Алтай һәм төрки телләр арасында татар теле, галимнәр әйтүенә караганда [Җәләй, 2000], бик зур үзгәрешләр кичергән.

Таблица 2

Сузык авазларның сөйләм телендә, сүз башында һәм сүз азагында кулланылу ихтималлыгы

Фонема	Очрау ешлыгы	Сүз башы	Сүз азагы
а	0,113	0,107	0,179
ә	0,072	0,053	0,233
е(э)	0,068	0,039	0,319
ы	0,066	0,006	0,197
и	0,042	0,198	0,102
у	0,025	0,176	0,071
ү	0,011	0,208	0,058
ө	0,011	0,178	
о	0,010	0,242	

Казан лингвистика мәктәбенә нигез салучы И.А. Бодуэн де Куртенэ тәгълиматында авазлар системасының төзелешен, составын, үзгәрешен тәэмин иткән көчләрнең берсе – ул артикуляцияләү һәм ишетүне җиңеләйтүгә омтылыш. И.А. Бодуэн де Куртенэ Туран телләренә сүз басымы хас булмаган дип таба [Бодуэн де Куртенэ, 1963, б. 34]. Сүз басымы булмаган телләрнең үзгәрешендә әйтелешне җиңеләйтү принцибының тәэсире көчлерәк күзәтелергә тиеш. Бу чынбарлыкта да шулаймы?

Сузыкларның әйтелешен җиңеләйтү чараларының берсе – түбән күтәрелештәге авазлар артикуляциясен урта күтәрелештәге авазлар артикуляциясенә якынайту. Икенчесе – авазларның әйтелеш вакытын кыскарту.

Бу чараларның йогынтысы татар теленең сузыклар системасында шактый ачык сизелә. Түбән күтәрелештәге [а] һәм [ә] фонемаларының артикуляциясе урта күтәрелештәге [ы], [е/э] фонемаларының әйтелешенә бик якын, һәрхәлдә татар теленең сузыклар системасында рус телендә табылган ачык (киң әйтелешле) [а] һәм [о] фонемалары хас түгел.

Икенче чара (сузыклар әйтелешенең вакыт ягыннан кыскаруы) сөйләмдә шулай ук киң чагылыш тапкан. Кыска сузыклар [о], [ө], [ы], [е/э], беренче чиратта [ы], [е/э] фонемалары сөйләмне бермә-бер тизләтәләр дә, җиңеләйтәләр дә булса кирәк. Кыска сузыкларның кыскаруы, югалып калу күренешләре иң күп очракта ТС калыбындагы иҗекләрдә күзәтелә. Ә бу калыптагы иҗекләрнең кулланылу ихтималлыгы (p) татар телендә 0,46 (p = 0,46). (Күзне бәйләп, ягъни күрмичә татарча текстларны төрткәләп чыксак, 100 тамганың якынча 46 сы ТС калыбына күрсәткән булыр иде.)

Икенче таблицаның өченче һәм дүртенче баганасындагы мәгълүматларга караганда татар телендә сүзләр 24% күләмендә сузыкларга башланалар һәм 41% күләмендә сузыкларга тәмамланалар. Ни сәбәпледер [ы], [е/э], [ә] сузыклары сүз башында артикуляцияләнүне җайлы тап-

мыйлар. Аларның сүз башында һәм сүз ахырында кулланылу ешлыклары арасындагы аермалык 74% җитә. Таблицадагы саннардан күренгәнчә, татар телендә иренләшкән урта күтәрелештәге [о] һәм [ө] авазлары сүз азагында кулланылмыйлар. Шул ук вакытта иренләшкән югары күтәрелештәге [у] һәм [ү] сузыклары сизелерлек дәрәҗәдә сүз ахырында да файдаланылалар. Бу күренеш энергия чыгымын киметү законына сыеп бетми кебек. Әмма бу беренче карашка гына.

Татар сөйләмендә сүз азагында (сөйләм егәрлеге кимегән позициядә) [о], [ө] сузыклары белән беррәттән [у], [ү] авазларын артикуляцияләүдән «котылырга тырышу» да чагылыш тапкан. *Утырау, үгетләү* кебек сүзләрдә сүз башында һәм сүз азагында яңгыраган [у], [ү] авазлары бер үк формада әйтелмиләр һәм әйтелә дә алмыйлар. Татар теленең авазлар системасына сузыкларның рәттән килүе хас түгел. Шулай ук *укыту, үстерү* сүзләрендә сүз азагында килгән [у] һәм [ү] авазларының артикуляциясендә «иякне аска төшерү», «иреннәрне бөреп алга сузу» күзәтелми. Сөйләүче [у] авазын [ыw] га (*укытыw*), [ү] авазын [еw] гә (үстереw) күчерә.

Бодуэн де Куртенэ тәгълиматы буенча урта күтәрелештәге сузыкларны артикуляцияләү аскы һәм өске күтәрелештәге сузыкларны артикуляцияләүгә караганда җайлырак. Икенче таблицада чагылыш тапкан [е] һәм [ы] сузыкларының сүз азагында 8 һәм 33 мәртәбә күбрәк кулланылуы да аларның артикуляцияләү өчен җайлырак булуына нигезләнгән булырга мөмкин [Бодуэн де Куртенэ, 1963, с. 83].

Өченче таблицада сузыкларның ясалу урыннарына мөнәсәбәттә аерымлануы күрсәтелгән. Таблицада китерелгән мәгълүматлар буенча, [ы] һәм [е] фонемалары урта күтәрелешле фонемалар тәшкил итәләр. Сүз башында алар югары әйтелештәге [и] авазы белән бер чамада кулланылсалар, сүз ахырында күзгә ташланырлык дәрәҗәдә аннан күбрәк файдаланылалар. Шулай ук [ө] авазының [и] гә түгел, ә [е] гә күчүендә дә хикмәт бар.

Таблица 3

Ясалу урыннарына мөнәсәбәттә сузык авазларның аерымлануы

Фонема / Ясалышы	а	ә	у	ү	и	о	ө	ы	е
Алгы рәт		+		+	+		+		+
Арткы рәт	+		+			+		+	
Югары күтәрелеш			+	+	+				
Түбән күтәрелеш	+	+							
Урта күтәрелеш						+	+	+	+
Иренләшкән			+	+		+	+		
Иренләшмәгән	+	+			+			+	+

Арткы рәт сузыклар ([ы] дан башкалар), ягъни [а], [у], [о] сузыклары сүз башында куллануны кулай күрәләр.

Сүз азагында (үпкәләрдә тупланган һава азая барган чакта) [о] һәм]ө] авазларының [ы], [е] авазларына күчеше, шул ук [ы], [е] авазлары кулланышының сүз азагында бермә-бер үсеп китүе Бодуэн де Куртенэ тәгълиматының – авазлар эволюциясенең энергия чыгымын киметүгә корылган булуын – тагын бер мәртәбә дәлиллиләр.

Икенче таблицада китерелгән зурлыклар нигезендә табылган беренче нәтиҗә – ул алгы рәт сузыкларның телдә 20,4%, арткы рәт сузыкларның 21,4% тәшкил итүе. Алгы рәт сузыклар сан ягыннан күбрәк булсалар да, ни сәбәпледер телдә азрак файдаланылалар.

Таблицадагы саннарда чагылыш тапкан икенче күренеш – татар теленең сүзләр төзелешендә алгы рәт сузыкларның да, арткы рәт сузыкларның да сүз башында ике мәртәбә диярлек азрак кулланылуы. Саннар белән әйткәндә, алгы рәт сузыклар сүз башында 11,7% күләмендә, сүз азагында 20,3% күләмендә, арткы рәт сузыклар исә сүз башында 12,4% күләмендә, сүз ахырында 20,6% күләмендә күзәтеләләр. Ахры, татар телендә сузыкларның сүз ахырында якынча ике тапкыр ешрак кулланылуы физиологик сәбәпләргә генә нигезләнмәгән. Фәнни әдәбиятта сузыкларга бетүче сүзләрнең күп булуын телнең музыкальлеген чагылдыручы күренеш буларак аңлатыла, әмма ул статистик дәлилләр белән ныгытылмый.

Татар теле иясенә иң җайлысы – сүз азагында – үпкәләргә җыелган һава бетеп барган вакытта – [ы] һәм [е] авазларын артикуляцияләү. Җиңеллек буенча икенче урында түбән күтәрелешле [ә] авазы. Иң җайсызы – иреннәрне бөрештереп [о] һәм [ө] авазларын әйтү. Кыенлык буенча икенче урында [у] һәм [ү] авазлары. Алар шулай ук иренләшкән авазлар, әмма, [о] һәм [ө] авазларыннан аермалы буларак алар иреннәрнең бөрелгән хәлдә тышка тартылышын таләп итмиләр.

«Безнең телебез – ул безнең тарихыбыз да». Бу сүзләр 1785 – 1863 елларда яшәгән күренекле немец галиме Якоб Гримм исеменә бәйләнештә тарихка кереп калганнар. Моңа чаклы халыклар үзләренең тарихлары белән язма текстлар аша танышып килделәр. Бүгенге техника һәм технология чаралары телчеләргә сөйләмә һәм язма телләрне электрон форматта тарихта калдыру мөмкинлекләре тудырды. Әгәр тел белемендә язма текстларны телнең һәйкәле итеп карау гадәткә кергән булса, электрон формага күчерелгән текстлар кимендә гасырларның фоторәсемен тәшкил итергә мөмкиннәр. Телчеләрнең бурычы – тел системасын саклау. Тел системасы исән булганда, киләчәк буыннар үзләренең тарихлары белән таныша алырлар.

Әдәбият

Богородицкий В.А. Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию. Казань: Татгосиздат, 1933. 157 с.

Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань: Татгосиздат, 1953. 220 с.

Бодуэн де Куртенэ И.А. Язык и языки. Избранные труды по общему языкознанию / И.А.Бодуэн де Куртенэ. М.: Наука, 1963. Т. 2. 388 с.

Җәләй Л. Татар теленең тарихи морфологиясе. (Очерклар). Казан: ФИКЕР, 2000. 287 б.

Зиндер Л.Р. Общая фонетика и избранные статьи: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений. 2-е изд., испр. и доп. СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Академия, 2007. 576 с.

Златоустова Л.В., Потапова Р.К., Потапов В.В., Трунин-Донской В.Н. Общая и прикладная фонетика. М.: МГУ, 1997. 414 с.

Ибрагимов Т.И., Сайхунов М.Р. Фонология татарского языка в плане теории фонемы И.А. Бодуэна де Куртенэ // И.А. Бодуэн де Куртенэ и мировая лингвистика (V Бодуэновские чтения) Материалы Международной конференции. Казань: Изд-во Казан. федер. ун-та, 2015. Т. 1. С. 130.

Лайонз Джон. Язык и лингвистика. Вводный курс. М.: Эдиториал УРСС, 2004. 320 с.

Письменный корпус татарского языка [Электронный ресурс] / М.Р. Сайхунов, Т.И. Ибрагимов. Казань, 2012. Режим доступа: http://corpus.tatfolk.ru

Сәлимов Х.Х. Татар телекнең сузык авазлары. Куйбышев: Редакционно-издательский отдел Куйбышевского гос. пед. института, 1989. 80 с.

Фланаган Джеймс Л. Анализ, синтез и восприятие речи. М.: Связь, 1968. 392 с.

Шакирова О.Ф. Хәзерге татар теле фонетикасына кереш. Казань: Таткнгоиздат, 1954. – 101 с.

Radloff V. Phonetik der nördlichen Türkspachen. Leipzig, 1883.

Ибраһимов Тәүзих Ибраһим улы,
филология фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе) федераль университеты доценты, инженер
E-mail _Tavzikh.Ibragimov@kpfu.ru

Сәйхунов Мансур Равхат улы,
филология фәннәре кандидаты, Татарстан Фәннәр академиясе Перспектив эзләнүләр институтының фәнни-тикшеренү эшләрен техник оештыру ягыннан тәэмин итү бүлеге мөдире
E-mail _6688000@gmail.com